

זכות אבות¹

"וזכרתי את בריתי יעקוב ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכור והארץ אזכור" (ויקרא כו מב)²

ויקרא רבה פרשה לו, סימן ו

גופא: עד אימתי זכות אבות קיימת? ר' תנחומא אמר רב בשם ר' חייא הגדול: עד יהואחז, שכתוב: "ויחן ה' אותם וירחמם ... למען בריתו את אברהם יצחק ויעקב ... ולא השליכם מעל פני עד עתה" (מלכים ב' כב, כג) – "עד עתה" זכות אבות קיימת³. ר' יהושע בן לוי אמר: עד אליהו שכתוב: "ויהי בעלות המנחה ויגש אליהו הנביא ויאמר: ה' א-להי אברהם יצחק וישראל היום יודע כי אתה א-להים בישראל" (מלכים א' יח, לו)⁴. שמואל אמר: עד הושע שנאמר: "ואיש לא יצילנה מידי" (הושע ב יב) ואין "איש אלא אברהם ... ואין "איש" אלא יצחק ... ואין "איש" אלא יעקב ...⁵ ר' יודן אמר: עד חזקיה, שנאמר: "ולמרבה המשרה ולשלום אין קץ ... מעתה ועד עולם. קנאת ה' צבאות תעשה זאת"⁶.

ר' יודן בן חנן בשם ר' ברכיה אמר: אם ראית זכות אבות שמטה וזכות אמהות שנתמוטטה, לך הדבק בגמילות חסדים. זהו שכתוב: "כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה" (ישעיהו נד, י), "הרים" אלו אבות "וגבעות" אלו אמהות. מכאן ואילך: "וחסדי מאתך לא ימוש וברית שלומי לא תמוט" (שם). אמר ר' אחא: לעולם זכות אבות קיימת, לעולם מזכירים ואומרים: "כי א-ל רחום ה' א-להיך לא ירפך ולא ישחיתך ולא ישכח את ברית אבותיך" (דברים ד, לא)⁷.

תוספות מסכת שבת דף נה עמוד א

¹ נושא זכות אבות הוא רחב ומקיף ומוזכר מאות פעמים במדרש. ואנו נבקש להתמקד בשאלה: עד מתי זכות אבות? האם היא מוגבלת בזמן? או באירוע מסוים? או שאין היא מוגבלת כלל והיא שמורה לנו לנצח.

² פסוק זה מפרשתנו המסיים את התוכחה ובו בעל הקורא חוזר ומגביה את קולו, משמש מקור חשוב לנושא זכות אבות. "מה הגפן הזאת נשענת על גבי עצים יבשים והיא לחה, כך ישראל נסמכים בזכות אבותם אע"פ שהם ישנים, שנאמר: וזכרתי את בריתי יעקוב וכו'" (ויקרא רבה בפרשתנו, לו ב). וכן: "אילו בקשו אבות הראשונים שכר מצוות שעשו בעולם הזה, מהיכן הייתה זכות עומדת לבניהם אחריהם? שנאמר: וזכרתי את בריתי יעקוב וכו'" (שם ג). ובכלל, בזכות האבות נברא העולם: "רבי פינחס בשם ר' ראובן: אמר הקב"ה לעולמו: עולמי עולמי, אומר לך מי בראך אומר לך מי יצרך: יעקב בראך ישראל יצרך! ר' יהושע בן נחמיה בשם ר' חנינה בר יצחק: שמים וארץ לא נבראו אלא בזכותו של יעקב" (שם ד). אבל אנו, כאמור, נתמקד בשאלה: זכות אבות - עד מתי?

³ מדוע באמת תמה זכות אבות אצל אחז? סביר שבגלל רשעתו המרובה: "כך אמר אחז: אם אין גדיים אין תיישים, אם אין תיישים אין צאן, אם אין צאן אין רועה, אם אין רועה אין עולם. כך היה סבור בדעתו לומר: אם אין קטנים אין תלמידים, אם אין תלמידים אין חכמים, אם אין חכמים אין זקנים, אם אין זקנים אין נביאים, אם אין נביאים אין הקב"ה משרה שכינתו עליהם" (בראשית רבה מב ג). אחז מצטייר בעיני חז"ל כמי שניסה לעקור את התורה ולהרוס את "מערכת החינוך היהודי". ומדוע לא נגפו ה' בגלל אביו: "אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: ריבון כל העולמים, וי שמלך אחז! אמר להם: בן יתם הוא ואביו צדיק ואינו יכול לפשוט את ידי בך" (בראשית רבה טג א). הרי שאחז עוד נהנה מזכות אבות ו"מיצה" אותה עד תום.

⁴ מה ההוכחה מכאן שזכות אבות תמה? ראשית, כנראה מהמילים "היום יודע" - היום ולא לאחר מכן. שנית, משום שבהרבה מקומות משמע שמעשיו של אליהו בהר הכרמל היו חריגים, הן בבניית הבמה (בית המקדש היה אז קיים) והן בכך ש"כפה" על הקב"ה להוריד אש מן השמים (ברכות ו ע"ב). וראה שמות רבה כט ט שאליהו גם "כפה" על הקב"ה להדמים את העולם). בכך, "מיצה" אליהו את זכות האבות עד תומה. עכ"פ לאחר שחיטת נביאי הבעל אליהו מתפלל לגשם בלי להזכיר את האבות ובלו להסתמך על הנס שכבר נעשה לו קודם. ראה מלכים א' יח מב: "ואליהו עלה אל ראש הכרמל ויגהר ארצה וישם פניו בין ברכיו". אומר על כך מדרש ויקרא רבה בפרשת אמור (פרשה לא סימן ד): "למה פניו בין ברכיו? אלא אמר לפני הקב"ה: ריבוננו של עולם, אם אין לנו זכות הבט לברית". הנה, אליהו עצמו, מיד לאחר שחיטת כהני הבעל והורדת האש מהשמים, פועל שלא מכוח זכויות, אלא מכוח הברית והמצוות. ראה תוספות להלן.

⁵ האם תום זכות האבות אצל הושע קשור לכך שהוא נביא התשובה? "כל הנביאים קוראים לישראל לתשובה אבל לא כהושע. ירמיה אמר: אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב (ירמיה ד' א') וישעיה אמר דרושו ה' בהמצאו (ישעיה נ"ה ו). ולא מלמדים את ישראל מה לומר. אבל הושע אמר: עשו תשובה ומלמדם מה יפייסו על עצמם: שובה ישראל עד ה' א-להיך וגו' וקחו עמכם דברים ושבו אל ה'" (פסיקתא רבתי פרשה מד). מי שיועד לקחת דברים אולי שוב אינו זקוק לזכות אבות או ההפך, יש ללמוד לקחת דברים כי אין יותר זכות אבות. הדבר גם מזכיר את מיקום פרשת התשובה בסוף ספר דברים לאחת התוכחה הקשה שבפרשת כי תבוא.

⁶ היינו שמעתה ואילך מה שיושע את עם ישראל הוא קנאתו של הקב"ה לשמו ולכבודו. האם תום זכות האבות אצל חזקיה קשור לכך שהיה מיועד להיות מלך המשיח ולא נעשה? ("ביקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח" סנהדרין צד ע"א).

⁷ המקור בתלמוד הבבלי לנושא של עד מתי זכות אבות הוא מסכת שבת נה ע"א. ובירושלמי, סנהדרין פרק י' דף כז. ראה הסוגיה בשבת שם על ה"תי" שאיש לבוש הבדים כותב על מצחות האנשים (יחזקאל ט), האם זה תיו של תחיה או של תמותה, של תמה או של תחון: שמואל אמר תמה ורבי יוחנן אמר תחון". הנוסח בירושלמי דומה מאד לזה של ויקרא רבה שהבאנו (יש בכלל קרבה רבה בין הירושלמי לויקרא רבה וזו אחת ההוכחות לכך שויקרא רבה מדרש ארץ ישראלי קדום), אלא ששם הסיום הוא הפוך: "אמר רבי אחא זכות אבות לעולם קיימת ... רבי יודן בר חנן בשם רבי ברכיה: אמר הקב"ה לישראל: בני, אם ראיתם זכות אבות שמטה וזכות אימהות שנתמוטטה לכו והידבקו בחסד". הסיום אצלנו יותר אופטימי ובירושלמי יותר מחייב.

"ושמואל אמר תמה זכות אבות ורבי יוחנן אמר תחון זכות אבות" - אומר רבינו תם דזכות אבות תמה אבל ברית אבות לא תמה דהא כתיב (ויקרא כו) וזכרתי את בריתי יעקוב - אף לאחר גלות. ואנן אין אנו מזכירין זכות אבות אלא הברית.⁸

טור אורח חיים סימן קיג

"וזוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה" - תקנו להזכיר חסדי אבות אצל הגאולה, לומר שאף אם תמה זכות אבות גאולתו לעולם קיימת, שהרי הבטיח בה בשמו הגדול. וכאשר שמו קיים לעולם ולעולמי עולמים כך גאולתו לעולם קיימת. והכי פירושו: זוכר חסדי אבות לבניהם לגאלם ואף אם תמה זכות אבות מביא גואל לבני בניהם למען שמו שהוא קיים לעולם.⁹

רש"י שמות פרק לג פסוק יט

"ויאמר אני אעביר כל טובי על פניך" - הגיעה שעה, שתראה בכבודי מה שארשה אותך לראות, לפי שאני רוצה וצריך ללמדך סדר תפלה. שכשנצרכת לבקש רחמים על ישראל הזכרת לי זכות אבות. כסבור אתה שאם תמה זכות אבות אין עוד תקווה? אני אעביר כל מדת טובי לפניך על הצור, ואתה צפון במערה".¹⁰

במדבר רבה ח ט

"יגיע כפיך כי תאכל" - זה הגר שאין לו זכות אבות. וכדי שלא יאמר: אוי לי שאין לי זכות אבות! כל מעשים טובים שאסגל אין לי שכר אלא בעולם הזה. לכך הכתוב מברשו שבזכות עצמו יאכל בעוה"ז ובעוה"ב.¹¹

בראשית רבה עד יב

"את עניי ואת יגיע כפי ראה א-להים" - אמר ר' ירמיה בן אלעזר: חביבה היא המלאכה מזכות אבות. שזכות אבות הצילה ממון ומלאכה הצילה נפשות. זכות אבות הצילה ממון שנאמר: לולי א-להי אבינו ומלאכה הצילה נפשות שנאמר: "את עניי ואת יגיע כפי ראה א-להים ויוכח".¹²

שבת שלום

חזק חזק ונתחזק

מחלקי המים

מים אחרונים: עוד על זכות אבות, ראה משנה עדויות פרק ב משנה ט וכן סוף פרק חמישי שם.

⁸ וכמו שאומר הפיוט: "זכור ברית אברהם ועקידת יצחק" ולפי תוספות זה, גם אזכור עקידת יצחק איננה משום זכות אבות ובשביל שאנו מצפים לגמול על המעשה שעשו אברהם ויצחק, אלא בשל הברית שנכרתה במעמד זה. מעניין לבדוק בסדר ומחזור תפילותינו היכן מוזכרת זכות אבות והיכן ברית אבות ואם ניתן להעביר קו ביניהן. הירושלמי, למשל, לא יסכים עם תוספות ולא מבחין בין השניים: "כי א-ל רחום ה' א-להיך לא ירפך ולא ישחך ברית אבתך" - מתוך זכות אבות" (ירושלמי תענית פרק א דף סד. זה בדיוק הפסוק שר' אחא מצטט כשהוא אומר שזכות אבות קיימת לעולם). ותוספות עצמו מביא בהמשך דבריו שם את שיטת ר' אחא מויקרא רבה שלנו לפיה זכות אבות לעולם קיימת ומסיים שאין הלכה כשמואל.

⁹ נוסח זה שאנו אומרים שלוש פעמים בכל יום, הוא, איפוא, מעין פשרה בין השיטות שאומרות שזכות אבות תמה ובין שיטת ר' אחא שזכות אבות לעולם קיימת. הגאולה למען שמו של הקב"ה מקורה בפסוקים ביחזקאל לו כב וכג נאמרו בהם מדרשים רבים. ואין זה רק לעתיד לבוא. כבר בכניסה הראשונה לארץ לא עזרה זכות אבות, אלא שמו של הקב"ה. ראה מדרש תהלים (בובר) מזמור קז: "הודו לה' כי טוב" - "לא בצדקתך וביושר לבבך אתה בא לרשת את ארצם: - אמר להם הקב"ה: לא עשיתי בשביל אברהם יצחק ויעקב. ובשביל מה? בשביל שמי הגדול. אמר דוד הואיל ובשביל שמו הגדול הוא עושה, הודו לה' כי טוב. לטור אורח חיים הנ"ל יש, איפוא, מקורות רבים ומגוונים.

¹⁰ בתחילת מעשה העגל מזכיר משה את האבות "זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך" (שמות לב יג). אח"כ הוא מבקש לדעת את דרכי ה' ולראות את כבודו ותשובת ה' היא: לימוד סדר התפילה. התפילה מתחילה אמנם בברכת האבות אבל יש בה זכות ותקווה משל עצמה: "שערי תפילה לעולם פתוחים" (פסיקתא דרב כהנא כד). יש קשר מעניין בין רש"י זה ובין הטור אורח חיים הנ"ל.

¹¹ הלכה נפסק שאברהם הוא אביהם של הגרים וגר הוא יהודי לכל דבר ואומר: א-להינו וא-להי אבותינו (תוספות בבא בתרא פא ע"א, בית יוסף אורח חיים סימן נג) ולכן גם לגר יש זכות אבות. אבל המדרש מבקש להדגיש את יגיע הכפים והזכות הישירה שיש לגר, אולי כאיתות לכולנו שכולנו היום בבחינת גרים שהרי זכות אבות תמה ומכאן ואילך אין לנו אלא יגיע כפינו ומעשה ידינו.

¹² יש פה השלמה של המדרש הקודם במדבר רבה, לא רק בהקבלה הלשונית: "יגיע כפי" של יעקב מול "יגיע כפיך" של הגר, אלא גם במעמדו של יעקב שהיה גר אצל לבן, עם גר צדק שבא לחסות תחת כנפי השכינה ואין לו זכות אבות (לקראת חג השבועות המתקרב). וזה דווקא אצל יעקב שלכאורה יש לו זכות אבות והוא גם מזכיר אותה: "לולי א-להי אבי אברהם ופחד יצחק היה ל". ואולי מכאן סיבה נוספת לאזכור האבות, בפסוק בפרשתנו בו פתחנו, בסדר ההפוך והעמדת יעקב לפני אברהם ויצחק.